

Образ Геракла на пам'ятках ювелірного мистецтва IV ст. до н.е. з Північного Причорномор'я

В розвитку культури кочових скіфів надзвичайно важливу роль відігравали взаємини з еллінами античних держав Північного Причорномор'я. Завдяки цим інтенсивним контактам у скіфських курганах IV ст. до н.е. знайдено велику кількість високохудожніх пам'яток торевтики, виготовлених у грецьких ювелірних майстернях Боспору й Аттики. Серед них привертають увагу персонажі грецької міфології, тісно пов'язані з міфами і релігією скіфів. До кола цих творів належать прикраси кінської вузди і золоті аплікаційні пластини з різноманітними зображеннями Геракла. Цей еллінський герой має винятково багату іконографічну традицію в античному мистецтві, яка з усією яскравістю прослідковується як на пам'ятках еліно-скіфського, так і еллінського ювелірного мистецтва. Голова бородатого Геракла у вигляді маски зустрічається тільки на прикрасах кінської вузди. Так, із Чмиревої Могили походять рельєфні бронзові пластини із золотим плакуванням, на яких збереглися два варіанти зображення [Онайко, 1970. С.33. Табл. XXIV, м,д]. Перший – це круглі фалари, у поле яких вписана голова героя анфас з ретельно проробленою зачіскою і пишною бородою. Ідеально величний тип обличчя, симетрично укладенне волосся, разом із шоломом, що увінчує голову, у вигляді розкритої пащі лева, дозволяють ідентифікувати його з Гераклом (Табл. I, 1).

Другий варіант зображення здавалося б відрізняється від першого тільки овальною формою пластини, обрізаної за контуром голови героя (Табл. I, 2). Однак особливості передачі обличчя із широкими вилицями і мигдалеподібними очима, форма і характер завитків волосся, шолом із завершенням у вигляді кошлатої гриви свідчать про два дуже близьких, хоча і різних за дрібними деталями вироби, які, найвірогідніше, виконані одним майстром.

На круглих бронзових фаларах із плакуванням сріблом і золотом фольгою з курганів Товста Могила [Мозолевський, 1979. С. 37, 38. Рис. 22, 3] і Огуз [Boltrik, Fialko, 1996. S. 122, 128. Taf. 8; Золота, 1999, № 8. С. 146, 178] представлений ще один варіант зображення голови бородатого Геракла в левиному шоломі анфас (Табл. I, 3-4). На тлі пластини, що окантована подвійним валиком, виділяється округла голова героя, оточена густими, кучерявими завитками волосся, що, м'яко окреслюючи невисоке чоло, плавно переходять у довгу бороду. Невеличкі вуса закривають верхню губу. Торевт ретельно передав дрібні деталі великих, широко розкритих очей під нависаючими бровами, прямої форми ніс і шолом із круглими вушками і кудлатою з боків гривною. Всі ці особливості надають зображенню вигляд застиглої маски з трохи утрированными рисами обличчя, які за своїми художніми якостями значно поступаються описаним вище образам із Чмиревої Могили. Це дозволяє, незважаючи на їх нібито стилістичну й іконографічну близькість [див.: Мозолевський, 1979. С. 185], розділити проаналізовані прикраси кінської вузди за стилістикою і манерою виконання на три самостійні групи, що відносяться до першого іконографічного типу – зображенню голови Геракла у вигляді маски.

Зовсім інше трактування образу Геракла представлено на срібних прямокутних пластинках від набору кінської вузди з кургану Бабина Могила, які репрезентують другий іконографічний тип [Мозолевський, Полин, 1987. С.8-9; Dal Mille, 1995. P.75. Cat. 42b; Scythian gold, 1999. Cat. 151]. Перед нами погрудне зображення молодого безбородого героя в накинутому на голову шоломі і перев'язаному на шиї плащі зі шкіри лева, лапи якого утворюють орнаментальний вузол (Табл. I, 5). Витягнуте овальне обличчя з високим чолом, виразними очима, прямим носом і трохи припухлими вустами, в обрамленні з вишукано завитих локонів волосся, свідчать про талант еллінського торевта, котрий передав у високому рельєфі одухотворений образ героя.

З цього ж поховання походять круглі срібні позолочені фалари із зображеннями голови бородатого чоловіка з пишною зачіскою [Золото степу, 1991. Кат.139; Scythian gold, 1999. P. 283, 284. Cat. 137, 138]. Однак симетричні вигнуті різьки з насічками, ідентичні

зображенням на парних фаларах з головою безбородого Сатира, на шії якого зав'язано плащ із шкури якоїсь тварини [Золото степу, 1991. Кат.139; Scythian gold, 1999. P. 284, 285. Cat. 139, 140], свідчать про те, що це, найімовірніше, бородатий Сатир або Пан, а не Геракл, як вважалося раніше [Scythian gold, 1999. P. 283-285. Cat. 137, 138].

Необхідно відзначити, що голова Геракла у вигляді маски на прикрасах кінської вузди супроводжується аналогічними масками Діоніса (Товста Могила, Огуз) чи Сатира (Чмирева Могила, Бабина Могила), образи яких одержали значне поширення в елліно-скіфський торевтиці IV ст. до н.е. [Русяєва, 1995. С.23-25]. Зображення Геракла і Діоніса, ймовірно, пов'язані з елевсинськими таїнствами [Аграфонов, 1998. С.34-35; Кереньи, 2000. С. 71-79] або іншими спільними культами цих божеств, що одержали поширення як у середовищі еллінів, так і скіфських номадів.

До набору кінської вузди з кургану Бабина Могила належить і унікальний срібний з позолотою налобник із зображенням фігури Геракла, котрий відпочиває, який можна віднести до *третього типу* [Scythian gold, 1999. P. 290, 291. Cat. 145]. Оголений герой стоїть на невисокому узвишші, яке, можливо, імітує постамент статуї. Голова в лев'ячому шоломі з високим позолоченим гребенем повернена до лівого плеча і трохи опущена. Пишне хвилясте волосся закриває вуха і спускається на шию. Округлої форми борода єдиною, майже не розчленованою масою покриває нижню частину обличчя. На ній з верхньої губи спускаються довгі вуса. Високе добре промодельоване чоло переходить в трактовані гранями надбрівні дуги, що плавно нависають над великими широко відкритими очима з рельєфними віками і слізником. Прямий ніс з широкими ніздрями і масивні кубічні скули обличчя передають риси вольового, сповненого мужності образу героя.

Вага тіла перенесена на праву ногу і палицю зі згорнутою шкірою лева, на яку спирається лівою рукою Геракл. Ліва нога ледве висунута вперед. Цей прийом постановки фігури додає тілу легкий вигин, зсув лінії стегон. Права рука зігнута в лікті й спирається стиснутим кулаком у бік, ліва з палицею опущена додола. В композиції ясно відчувається хіастична побудова –

напружена права нога і ліва рука і, відповідно, ослаблена ліва нога і права рука. Мотив зігнутої в лікті правої руки порушує фронтальність фігури і створює деяку просторовість і динамічність. М'язи тіла сильно розвинуті і підкреслюють невловимий рух. Чітко змодельовано мускули грудної клітки, талії, і живота, що виступають складкою над стегнами. Пропорції фігури стрункі, але трохи приземкуваті (Табл. II).

У своїй основі цей мотив еллінськими торецями був скопійований зі статуї Геракла, що за іконографічною схемою близька до мармурової скульптури, поставленої Скопасом у гімнасії Сікіона й описаної Павсанієм [II. 9, 8; 10, 1.7]. Її відтворення збереглися як у мармурі, так і бронзі, а також на бронзових монетах сікіонського карбування [Давыдова, 1997. С. 54-60. Рис. 1-2]. Найближчими аналогіями до розглянутого налобника є бронзова статуя Геракла, котрий відпочиває, 330-320 рр. до н.е. з Великого Лувра і римська мармурова копія з грецького оригіналу IV ст. до н.е. з Державного Ермітажа [Там же. Рис. 1].

Однак статуя Скопаса зображувала молодого безбородого Геракла, увінчаного вінком з гілок білої тополі. Саме цей факт дозволив ученим виділити групу пам'яток, що одержали умовну назву "тип Дженцано" на честь герми Геракла з Британського музею [Lattimore, 1975. P.17-26; Давыдова, 1997. С.55-57. Рис.3-5].

Цікаво, що в Північному Причорномор'ї в похованні жриці Деметри в кургані Велика Близниця були знайдені квадратні золоті аплікаційні пластини з подібним іконографічним трактуванням образу безбородого Геракла, що не зустрічається в жодному зі скіфських поховань [Williams, Ogden, 1994. P. 194-195. Cat. 129]. У даному випадку перед нами погрудне зображення в легкому тричвертному повороті вліво, обрамлене широкою смужкою іонійського кіматію. Квадратне поле пластини повністю заповнює голова Геракла, увінчана вінком з листя білої тополі, яка була разом з осикою священним деревом героя, і вказувала на його зв'язок із хтонічним культом [Аграфонов, 1998. С. 41]. Високе чоло прорізають дві широкі горизонтальні зморшки, під виступаючими надбрівними дугами – великі мигдалеподібні очі з тонко проробленими зіницями. Широкий прямий ніс і трохи припухлі

вуста, підкреслено рельєфними носо-губними складками і опуклими щоками з високими скулами. На праве плече покладена палиця (Табл. I, 6). Ці золоті пластини є четвертим іконографічним типом в зображенні Геракла.

Відповідно до міфологічних даних, перед здійсненням свого останнього подвигу Геракл був присвячений в елевсинські містерії [Diod.IV,14]. Тому образ Геракла на золотих аплікаційних пластинках, знайдених разом з аналогічними виробами, прикрашеними погрудними зображеннями Деметри і Персефони, а також теракотові статуетки героя з Великої Близниці свідчать про його безпосередній зв'язок із загробним культом. Майже ідентичне зображення Геракла можна бачити на так званій статуї Лансдаун, римській копії з грецького оригіналу 340-х рр. до н.е., яка зберігається в колекції музею Поля Гетті в Малібу (США), і віднесена дослідниками до кола пам'ятників Скопаса, близьких до голови Геракла з західного фронтона храму Афіни Алеї в Тегеї [Lattimore, 1975. P.25,26; Stewart, 1982].

Крім описаних вище предметів, у кургані Бабина Могила знайдені срібні прикраси кінської вузди з зображеннями першого й останнього (дванадцятого) подвигів Геракла. За стилістикою і декором вони значною мірою відрізняються від попередніх фаларів і налобника.

Обидві композиції закомпоновані в коло, декороване смугою плетінки і перлинника. Сцена двобою Геракла з немейським левом збереглася у край фрагментарно, однак дозволяє скласти уявлення про її побудову і манеру виконання [Koczoŋnicz Ukrainy, 1996. P. 179, 180, 228. № 27.6; Scythian gold, 1999. P. 286, 287. Cat. 142], а також віднести її до 5-го іконографічного типу. Оголений безбородий Геракл, що спирається коліном лівої і витягнутою вперед ступнею правої ноги в кам'янистий ґрунт, зімкнув руки на шиї розлюченого лева. Під їхніми ногами зображена палиця. Торевт ретельно проробив мускулатуру напруженого тіла грецького героя і хижака, передавши вени, що здулися. Тут фігури трактовані більш пластично, мускулатура тіла модельована з найдрібнішими деталями. Численні мініатюрні золоті аплікаційні пластини повторюють цю іконографічну схему в дзеркальному відображенні. Фігура героя вліво ідеально вписана в кругле поле,

обрізане по краю композиції. Пластини, які походять з багатьох поховань (Чортомлик, Чмирева Могила, Верхній Рогачик, Шулівка, Куль-Оба, Жовтокам'янка) [Ростовцев, 1925. С.447; Онайко, 1970. С.105; Мозолевский, 1982. С.211; Алексеев, 1986. № 32; Копейкина, 1986. С.55. № 25], за манерою виконання і стилістикою можна розділити на дві групи, що свідчать про тривале використання штампа і його багаторазове відновлення (Табл. III, 2). На думку М.И.Ростовцева, підтриману згодом усіма дослідниками, прототипом для нього послужили монети Кізіка та Сіракуз кінця V ст. до н.е., з точним відтворенням цього сюжету [Копейкина, 1986. С.55; Treister, 2000. P. 99-100. Pl. IV, 1-2]. Цікаво, що подібні за композицією зображення (інколи в дзеркальному відображенні), але виконані в інших стилістичних манерах, також зустрічаються на срібних (Панагюріште і Долна Козніца, Фракія) [Traci, 1989. no. 117/6; Ancient, 1998. no. 20, 103] та золотих фаларах (Вані, Колхіда) [Chgonia, 1981. Pl. 57. no.181] другої половини IV ст. до н.е.

На срібному фаларі з Бабиної Могили показаний ще один подвиг Геракла – двобій зі стражем царства Аїда Кербером [Мозолевский, Полин, 1987. С. 8-9; Koczowniczy Ukrainy, 1996. P. 179, 180, 228. № 27.5; Scythian gold, 1999. P. 286, 287. Cat. 141]. Профільне зображення оголеного юного героя, із тричетвертним розворотом мускулистого торса, передано в момент найвищого драматичного піднесення двобою. Триграве чудовисько розлючено пручається, обхопивши лапами ноги Геракла, котрий у цей момент, накинувши мотузку на шию, намагається повалити його на землю. За спиною героя зображена кинута на камені шкіра лева та палиця. Цей сюжет, що одержав широке поширення в грецькій монументальній скульптурі і вазопису, представлений поки лише одним витвором торевтики з Північного Причорномор'я, і є шостим іконографічним типом.

Останній тип це – фігура оголеного юнака в позі уклінного бігу, що тримає в руках плоди, зображена на овальних золотих аплікаційних пластинах, знайдених у декількох скіфських курганах [Артамонов, 1966. Табл. 110; Онайко, 1970. С. 47. Табл. XLI, 499-а; Лесков, 1974. С.56, 72; Копейкина, 1986. С.52,53. № 23; Scythian gold, 1999. P. 239. Cat. 112].

Таблиця І.

Зображення Геракла: прикраси кінської вузди із Чмиревої Могили (1, 2, 5); фалар із Товстої Могили (3); фалар із Огуза (4); аплікаційна пластина з кургану Велика Близниця (6).

Виконаний у техніці штампа рельєф дає чітке уявлення про анатомію і мускулатуру його тіла. Незважаючи на трохи недбалу роботу, пропорції фігури не порушені, а волосся, що розметалося від швидкого бігу, передане за допомогою косих рівнобіжних ліній та гострих завитків (Табл. III, 1).

Точного прототипу цим зображенням не знайдено і загально визнаною є версія запозичення його з якогось архаїчного різьбленого каменю чи монети [Кгаау, 1966. P. S. 366. № 704, 706; Boardman, 1972. P. 181]. Щодо іконографії сюжету висловлене припущення, що це перероблений монетний тип Геракла, котрий придушує змія [Rostowzew, 1931. S. 397], однак виходячи з форми предметів у руках Геракла, ймовірнішим уявляється зображення героя з яблуками Гесперид.

Таким чином, на підставі приведеного вище аналізу, можна виділити сім основних іконографічних типів зображень Геракла на пам'ятках торевтики, що походять з Північного Причорномор'я, переважно з поховань скіфських кочівників:

1. Бородата голова у вигляді маски в левиному шоломі.
2. Погруддя безбородого героя в шоломі.
3. Фігура оголеного бородатого Геракла в шоломі, який відпочиває.
4. Погруддя безбородого героя, увінчаного вінком із білої тополі.

5. Перший подвиг (двобій з немейським левом).
6. Дванадцятий подвиг (двобій з Кербером).

Таблиця II.

Кінський налобник із
Бабиної Могили.

7. Одинадцятий подвиг (Геракл, який несе яблука Гесперид). Вони свідчать про синкретичність образу героя-бога, його зв'язок із хтонічними культурами. Оче-

Таблиця III.

Зображення Геракла: апликаційні пластини з Архангельської Слободи (1) і Жовтокам'янки (2).

видно настільки широко популярність у середовищі номадів він отримав завдяки легенді про походження скіфів, яка була описана Геродотом, і відповідно до якої Геракл, женучи биків Геріона, прибув до Гілеї в колісниці, запряженій конями, яких місцева змієдіва таємно викрала в нього [IV,8-10].

Геракл, який носив шолом і шкуру лева, деякою мірою ідентифікувався у давніх народів із вбитим хижаком [Аграфонов, 1998. С.8], до того ж риси обличчя героя на розглянутих вище виробах, відповідають образу лева, який втілює чоловічий тип в його найдовершенішій формі, про що свідчать давньоеллінські фізіогномічні трактати: “Його уста пропорційні, обличчя, скоріше кубічне і не занадто худе... очі виблискують і глибоко сидять..., досить товстий ніс, густі брови і руда грива волосся...”

Це його тілесні характеристики; за характером він великодушний і щедрий, і хоча воліє бути переможцем, він лагідний і чутливий щодо друзів” [Фізіогноміка V, 809 b 14-26]. Можливо тому, його зображення так часто служить прикрасою кінської вузди, будучи своєрідним апотропеем, адже досить часто в античній міфологічній традиції можна зустріти і таке його прізвисько як “володар коней”.

Література:

Аграфонов П.Г. Мифология античного мира. Культ Геракла в Северном Причерноморье. – Ярославль, 1998.

Алексеев А.Ю. Нашивные бляшки из Чертомлыкского кургана // Античная торевтика. – Л., 1986.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов в собрании Государственного Эрмитажа. – Прага-Ленинград, 1966.

- Давыдова Л.И. Статуя Геракла IV века до н.э. из собрания Эрмитажа. Иконография и атрибуция // Труды Государственного Эрмитажа. – 1997. XXVIII. Золота скарбница України. – К., 1999.
- Золото степу. Археологія України. Науковий каталог виставки. – Шлезвіг, 1991.
- Кереньи К. Элевсин. Архетипический образ матери и дочери. – М., 2000.
- Копейкина Л.В. Золотые бляшки из кургана Куль-Оба // Античная торевтика. – Л., 1986.
- Лесков О.М. Скарби курганів Херсонщини. – К., 1974.
- Мозолевський Б.М. Товста Могила. – К., 1979.
- Мозолевський Б.Н. Скифський “царський” курган Желтокаменка // Древности Степной Скифии. – К., 1982.
- Мозолевський Б.Н., Полин С.В. Скифський курган Бабина Могила // Задачі советської археології в світє рішень XXVII с'їзда КПСС. Тезиси докл. всесоюзн. конф. – М., 1987.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в IV – II вв. до н.э. // Свод археологических источников. – М., 1970. Вып. Д1-27.
- Ростовцев М.И. Скифия и Боспор. I. Критическое обозрение памятников литературных и археологических. – Пг., 1925.
- Русяєва М.В. Діонісійські сюжети на пам'ятках торевтики із скіфських курганів // Археологія – 1995 – № 1.
- Ancient Gold: The Wealth of the Thracians. Treasures from the Republic of Bulgaria / Ed. I. Marazov. – New York, 1998.
- Boardman J. Greek Gems and Finger Rings. – New York, 1972.
- Boltrich J.V., Fialko E.E. Der Oguz-Kurgan. Die Grabanlage eines Skythenkönigs der Zeit nach Ateas // Hamburger Beiträge zur Archäologie – Mainz – 1996 – 18.
- Chgonia' A. Gold Ornaments from the Ancient City of Vani. Vani VI. – Tbilisi, 1981 (на грузин. з різьмо на російській та англійській).
- Dal Mille al Mille Tesori e Popoli dal Mar Nero. Sala dell'Arengo e Palazzo del Podesta – Milan, 1995.
- Koczoownicy Ukrainy. Museum Slaskie / Ed. J. Chochorowski. – Katowice, 1996.
- Kraay C.M. Greek Coins. – New York, 1966.
- Lattimore S. Two Statues of Herakles // The J. Paul Getty Museum Journal. – 1975. Vol. 11.
- Rostowzew M. Skythien und der Bosphorus. – Berlin, 1931.
- Scythian gold. Treasures from ancient Ukraine / Editor E.D. Reeder – New York, 1999.
- Stewart A. Skopas in Malibu – Malibu, 1982.
- Traci. Arte e cultura nelle terre di Bulgaria dalle origini alla tarda romanità. – Milan, 1989.
- Treister M. Early Classical Motifs in the 4th Century BC Toreutics from the North Pontic Area (The Ways of Style Transfer in the Toreutics) // Civilisation grecque et cultures antiques peripheriques. Hommage a Petre Alexandrescu a son 70e anniversaire / Edite par A. Avram et M. Babes. – Bucarest, 2000.
- Williams D., Ogden J. Greek Gold. Jewellery of the Classical world. – London, 1994.